

DOR: [20.1001.1.20080476.1400.15.1.10.0](https://doi.org/10.1001.1.20080476.1400.15.1.10.0)

Journal of Religious Studies

دوفصلنامه علمی-پژوهشی پژوهشنامه ادیان

سال ۱۵، شماره ۲۹، بهار و تابستان ۱۴۰۰ Vol.15, No.29, Spring and Summer 2021

صص ۱۹۳-۲۱۵ (مقاله پژوهشی)

کتاب دانیال به مثابه متن آپوکالیپسی: ویژگی‌ها و نمادهای آن^۱

فاطمه مقصودیان^۲

کارشناس ارشد ادیان و عرفان، دانشگاه الزهرا (س)، تهران، ایران

لیلا هوشنگی

دانشیار گروه ادیان و عرفان، دانشگاه الزهرا (س)، تهران، ایران

آزاده رضایی

دانش‌آموخته دکتری ادیان و عرفان، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم تحقیقات، تهران،

ایران

چکیده

کتاب مقدس در مقام متن ادبی دارای گونه‌های ادبی (ژانرهای) متنوعی است که یکی از مهم‌ترین آن‌ها را می‌توان ژانر «آپوکالیپسی» یا «مکاشفه‌ای» نامید. کتاب دانیال از جمله نخستین متون آپوکالیپسی یهودی به شمار می‌رود که تاریخ تقریبی نگارش آن را قرن دوم قبل از میلاد دانسته‌اند و همانند بسیاری از این متون نام نویسنده معجول است. از ویژگی‌های بارز متون مکاشفه‌ای یا آخرالزمانی بیان نمادین و بکارگیری زبان رمزی است که عمدتاً به موضوعاتی از جمله منشأ پیدایش جهان، فرجام‌شناسی، پیشگویی آشوب‌های روزهای فرجامین، روز رستاخیز و داوری درباره انسان و جهان می‌پردازد. در این پژوهش سعی شده است تا با نظر به اهمیت متون آپوکالیپسی در مطالعات کتاب مقدسی به پیشینه این تحقیقات گسترده اشاره شود. همچنین ضمن معرفی و بیان ویژگی‌های این متون و انواع دسته‌بندی‌های آن‌ها از نظر صوری و محتوایی، بطور ویژه در بحث از نمادشناسی کتاب دانیال، به ریشه نمادها و کاربردهای آن‌ها در سایر متون عبری و غیر عبری پرداخته شود. از دیگر نکات برجسته، آموزه‌های حکمی این کتاب است که با هدف تعلیم حکمت

۱. تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۶/۳۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۷/۰۸

۲. پست الکترونیک (نویسنده مسؤول): Maghsoudian.fatemeh@gmail.com

و پندهای اخلاقی نگاشته شده است. بدین سان، اینگونه متون خواننده را، به هر دوره‌ی زمانی که متعلق باشد، به تفکر بیشتر درباره‌ی مفاهیم رمزی فرا می‌خواند و این خود جذابیتی خاص را به این متون می‌بخشد.

کلیدواژه‌ها

کتاب مقدس، دانیال، متون آپوکالیپسی، نماد، یهود، مکاشفه، حکمت

مقدمه

متون مقدّس هر دین نخستین و اساسی‌ترین منبع برای شناخت عقاید و باورهای اصولی آن دین به شمار می‌آید. کتاب مقدّس یهودیان، دارای ژانرها و گونه‌های ادبی متنوعی است که یکی از مهم‌ترین آن‌ها «ادبیات مکاشفه‌ای» است. این واژه به مجموعه متونی اشاره دارد که در آن‌ها مکاشفاتی پیرامون رویدادهای فرجام جهان ارائه می‌شوند. به جهت گستردگی و تنوع این نوع مکتوبات از زوایای مختلفی آن‌ها را دسته‌بندی کرده‌اند که در این پژوهش مجال طرح و بسط آن نیست. به صورت کلی متون آپوکالیپسی را از نظر تاریخی حاصل شرایط بحران، شرایط سخت سیاسی و اجتماعی، دانسته‌اند و از نظر فکری برخی قائل به خاستگاههای ایرانی و یونانی مآبی برای این متون هستند، دیگران نیز در درجه نخست به اساطیر باستانی کنعانی توجه دارند. به لحاظ صورت، ویژگی مشترک این متون مکاشفاتی است که از جهان ماوراءالطبیعه برای شخص این جهانی فرستاده می‌شود و به لحاظ محتوا مهم‌ترین هدف متون آپوکالیپسی آشکار کردن رازهایی است که فراتر از مرزهای دانش و شناخت عادی‌اند، از آن جمله می‌توان به ماهیت نظام آسمانی و نظم کیهانی، نام و مراتب فرشتگان، آگاهی از رویدادهای گذشته و آینده جهان، مسائل فرجام‌شناسی، جایگاه الوهیت و ماهیت خود خداوند اشاره کرد.

کتاب *دانیال* معروف به پیشگویی دانیال نبی یکی از کتاب‌های عهد عتیق است که در بخش کتوبیم^۱ یا مکتوبات، سومین بخش از تنخ یا کتاب قانونی یهودیان، جای گرفته است. بنابر دیدگاه اکثر دانش‌پژوهان کتاب *دانیال* یک متن آپوکالیپسی است و آن هم تنها

^۱ Ketuvim

نمونه کامل از این گونه متنی در کتاب مقدس یهودی^۱، به گونه‌ای که از غالب ویژگی‌های متون آپوکالیپسی از جمله استفاده از زبان رمز و بیان مسئله آخرالزمان، ظهور منجی و رستاخیز مردگان برخوردار است.^۲

موضوع این کتاب، سرنوشت و پیشگویی‌های دانیال است.^۳ کتاب دانیال به دو بخش تقریباً مساوی با نام‌های دانیال «الف» و دانیال «ب» تقسیم می‌شود. تفاوت مشهودی میان این دو بخش از نظر «صورت و محتوا» قابل ملاحظه است. نیمه نخست (باب‌های ۱ تا ۶) شامل شش داستان مهیج به زبان سوم شخص درباره آزمایش‌ها و پیروزی‌های دانیال و همراهانش است و نیمه دوم (باب‌های ۷ تا ۱۲) شامل مشاهدات آپوکالیپسی دانیال درباره آینده و به زبان اول شخص است.^۴

پیشینه مطالعات نوین در زمینه فرجام‌شناسی و متون آپوکالیپسی یهودی - مسیحی به اوایل سده نوزدهم میلادی بازمی‌گردد.^۵ یافته‌ها محققان را به این نتیجه رساند که اجتماعات

^۱ Himmel Farb, Martha, *the Apocalypse: A Brief History*, Spi, Singapore, 2010, p. 31;
Reynold, Bennie H., *Between Symbolism and Realism: The Use of Symbolic and Non-Symbolic Language in Ancient Jewish Apocalypses 333-63 BCE*, Chapel Hill, United States, 2009, p. 89.

^۲ اشاره به این نکته ضروری است که بیشتر متون آپوکالیپسی یهودیان در زمره متون آپوکریفایی و سوداپیگرافایی قرار می‌گیرند. این متون عبارتند از: کتاب اول اُخُنُوخ / مکاشفه اُخُنُوخ به زبان حبشی، کتاب دوم اُخُنُوخ / مکاشفه اُخُنُوخ به زبان اسلاوی، کتاب سوم اُخُنُوخ / مکاشفه اُخُنُوخ به زبان عبری، پیشگویی‌های سبیلی، رساله سام، مجعول حزقیال، مکاشفه صیغینیا، کتاب چهارم عَزْرَا، مکاشفه یونانی عَزْرَا، رویای عَزْرَا، مسائل عَزْرَا، مکاشفه عَزْرَا، مکاشفه شَدْرُک، کتاب دوم باروخ / مکاشفه باروخ به زبان سریانی، کتاب سوم باروخ / مکاشفه باروخ به زبان یونانی، مکاشفه ابراهیم، مکاشفه آدم، مکاشفه ایلیا، و مکاشفه دانیال. از جمله ویژگی‌های این آثار مجهول الهویه بودن نویسندگانشان است.

^۳ Ginsberg, Harold Louis, "Daniel, Book of", in *Encyclopedia Judaica*, Skolnik, Fred, Macmilan, USA 2007, vol. 5, p. 319.

^۴ Ditommaso, Lorenzo, *The Book of Daniel and the Apocryphal Daniel Literature*, Brill Leiden, Boston, 2005, p.2; Fishbane, Michael, "Daniel", in *Encyclopedia of Religion*, Mircea Eliade, Macmilan, Chief, 1987, vol.4, p.238; Collins, 1999, p.27; Collins, 1984, p. 246; Ginsberg, p.419.

^۵ Collins, John J, *The Apocalyptic Imagination: An Introduction to Jewish Apocalyptic Literature*, William B. Eerdmans, Michigan, Second Edition, 1984, p. 85, p. 3; عدلی،

محمدرضا، فرجام‌شناسی مسیحی با نگاهی به پیشینه فرجام‌شناسی در سنت‌های زردشتی و یهودی، قم، ادیان، ۱۳۸۹ص

قُمران یا اِسِنی‌های نخستین، این آثار را تولید و نگهداری کرده‌اند و در نتیجه این متون بازتابی از شرایط تاریخی این اجتماعات و اندیشه‌های ایشان هستند.^۱ سال ۱۹۷۹ سالی برجسته در مطالعات آپوکالیپسی به شمار می‌آید. دلیل این امر آن است که علاوه بر کنفرانس‌های بین‌المللی در اوپسالا و لُون چندین اثر مهم نشر یافت: مطالعه ژانر آپوکالیپس در اثری به نام «آپوکالیپس: ریخت‌شناسی یک ژانر» که متشکل از مجموعه مقالاتی درباره متون آپوکالیپسی به ویراستاری جان جی. کالینز است؛ این خروجی‌ها سبب افزایش علاقه به این موضوع در دهه‌های گذشته و تلاش برای ارزیابی این حوزه مطالعاتی بخصوص و فهرست کردن واحدهای درسی جدید شد.^۲

پیرامون بستر اجتماعی آپوکالیپس‌ها، اغلب پژوهشگران با دیوید هِلْهلم^۳ موافق‌اند که، متون آپوکالیپسی را حاصل «شرایط بحران» دانسته و هدف آن‌ها ترغیب و تشویق و نیز تسلی بخشی به وسیله مرجعی الهی معرفی می‌کند.^۴ علمای یهود در این شرایط برای تقویت این قوم در مقابل آزارهای حکومت‌های یونانی مآب و نیز پر کردن خلاء نبوت^۵ مجموعه متونی با تکیه بر مکاشفات نگاشتند که یهودیان را به تقوا و پایبندی به تورات تشویق کرده و به آنان وعده پیروزی و رهایی را در پایان قریب الوقوع جهان می‌داد.^۶ این مجموعه متون

^۱ Ladd, G. E, "Apocalyptic Literature" in *International Standard Bible Encyclopedia*, Harvard- Severence, Second Edition, 1929, vol. 1, p. 150.

^۲ Collins, John J, *Seers, Sibyls, and Sages in Hellenistic-Roman Judaism*, Brill Academic Publishers, Boston · Leiden, 2001, P.25.

^۳ David Hellholm

^۴ Collins, John J, "from Prophecy to Apocalypticism: The Expectation of the End", in *Continuum History of Apocalypticism*, Bernard J. McGinn, John J. Collins, Stephen J. Stein, Continuum, New York, London, 2003, p.85; Collins, John J, *Semeia 14 Apocalypse: The Morphology of a Genre*, Society of Biblical Literature, United States of America, 1979, p. 9.

^۵ آیا خود را نمی‌بینیم و دیگر هیچ نبی نیست. و در میان ما کسی نیست که بداند تا به کی خواهد بود (مزمیر ۷۴:۹).

^۶ Nickelsburg, George. W. E, *Jewish Literature Between the Bible and the Mishnah: A Historical and Literary Introduction*, Augsburg Fortress, U.S.A, Second Edition, 2005, p. 69; ابراهیم، علیرضا، «فرجام‌شناسی کیهانی در مکاشفات یهودی دوره بین‌العهدین»، تهران، نیمسال نامه علمی-پژوهشی؛ پژوهشنامه‌ی ادیان، سال دوم، شماره چهارم، ص ۵.

که امروزه از آن‌ها به عنوان آپوکالیپس یاد می‌شود، پیشگویی‌هایی در خصوص داوری الهی ارائه داده‌اند که به زودی علیه دشمنان رخ خواهد داد.^۱

متون آپوکالیپسی: ریشه‌ها و محتوا

واژه آپوکالیپس برگرفته از واژه یونانی (apokalypsis) به معنای «پرده برداشتن» و «آشکارسازی» است؛ معادل انگلیسی این واژه (revelation) به معنای «مکاشفه» است که ریشه در واژه لاتین revelatio دارد. این واژه به مجموعه متونی اشاره دارد که در آن‌ها مکاشفاتی پیرامون رویدادهای فرجام جهان یا آینده‌نهایی و وضعیت حاکم بر قلمرو آسمان ارائه می‌شوند. استفاده علمی واژه «آپوکالیپس» در خصوص آثار یهودی و مسیحی که دارای ویژگی‌های مشترک در «صورت» و «محتوا» با کتاب مکاشفه یوحنا هستند به کار می‌رود. کتاب مکاشفه که در دهه پایانی سده نخست میلادی نوشته شده است، قدیمی‌ترین متنی است که مؤلف به صراحت آن را آپوکالیپس و یا همان مکاشفه عیسی مسیح معرفی کرده است. هرچند مشخص نیست استفاده از این واژه در آن دوره به منظور اشاره به گونهٔ متنی/ژانر ادبی خاصی بوده یا صرفاً به مثابه معادلی برای وحی بکار رفته است.^۲

واژه‌ی انتزاعی "آپوکالیپس" در حوزه‌های ادبیات، الهیات و جامعه‌شناسی مشترک است. آپوکالیپس از جهتی یک گونهٔ ادبی است و می‌توان به ویژگی‌های ادبی آن توجه کرد. این پژوهش‌گران میان مکاشفه به عنوان یک ژانر ادبی، فرجام‌شناسی مکاشفه‌ای به مثابه چشم‌انداز و ساختار فکری خاص، مکاشفه‌گرایی^۳ به عنوان یک ایدئولوژی جامعه‌شناختی تفاوت قائل هستند. این سه مفهوم ارتباط نزدیکی دارند و اغلب سردرگمی‌ها ناشی از عدم

^۱ Nickelsburg, p. 69.

^۲ Collins, John J, "Apocalypse" in *Encyclopedia of Religion*, Macmilan. USA, 2005, vol. 1, p.334; Collins, John J, *Apocalypticism in the Dead Sea Scrolls*, Routledge, USA and Canada, 2002, p. 1; Crawford, H. Toy, *The History of the Religion of Israel*, Unitarian Sunday-School, Boston, Third Edition, 1884, p.109; E Aune, David, *the Blackwell Companion to the New Testament*, Wiley-Blackwell, Malaysia, 2010, p.669; Collins, 1984, p.3; Himmel farb, 2010, p.1.

فرای، نورتراپ، رمز کل: کتاب مقدس و ادبیات، ترجمه ی صالح حسینی، چاپ دوم، تهران، انتشارات نیلوفر،

چاپ گلشن، ۱۳۸۸، ص ۱۹۵.

^۳ apocalypticism

تمایز بین آنهاست.^۱ با این حال تعریف جان.جی.کالینز از آپوکالیپس به تعریف رایج تبدیل شده است: «متون آپوکالیپسی در چارچوبی روایی مجموعه مکاشفاتی را که توسط شخصی آن جهانی^۲ به گیرنده زمینی^۳، که همان نویسنده این آثار هستند، بدست می‌دهند؛ در این مجموعه مکاشفات واقعیتی متعالی آشکار می‌گردد؛ این واقعیت متعالی از وجهی زمانمند^۴، که شامل سعادت آخرت شناسانه^۵ است، و وجهی مکانمند^۶، که شامل [مشاهده] جهان دیگر که متعالی و فرا طبیعی است، برخوردار است».^۷ بر این اساس تمامی متون آپوکالیپسی را می‌توان در دو گروه مهم و اصلی جای داد؛

«آپوکالیپس های تاریخی»^۸: که شناخته شده ترین نوع و مبنای تعمیم انواع دیگر آپوکالیپس است. این نوع، تنها یک سوم آپوکالیپس های یهودی را در برمی گیرد و در سایر سنت ها بسیار نادر است.^۹ مشخصه «آپوکالیپس های تاریخی» مشاهده است، که در آن خواب هایی مملو از نمادهای پیچیده بر شاهد مکاشفه آشکار می شود و سپس فرشته یا فرشتگانی با عنوان میانجی الوهی و آگاه از حکمت و مفهوم آن نمادها، معانی پنهان و پوشیده آن رویاها را بر شاهد مکاشفه شرح می دهند.^{۱۰} این نوع از آپوکالیپس ها «زمانمند» و شامل یک بررسی دقیق تاریخی در قالب پیشگویی هستند، البته پیشگویی «رویدادهای از پیش واقع»^{۱۱}، در واقع آپوکالیپس های تاریخی به پیش بینی حوادثی می پردازند که قبلاً اتفاق افتاده اند.^{۱۲}

¹ Collins, 1979, p.3.

^۲ other worldly being

^۳ human recipient

^۴ temporal

^۵ eschatological salvation

^۶ spatial

^۷ Collins, 1979, pp. 14, 22; collins, 1984, p. 5; E Aune, p. 669.

^۸ historical apocalypses

^۹ Collins, 1979, pp.14, 19.

^{۱۰} Collins, 1984, pp. 5-7; Collins, 1979, p. 21; Collins. 2005, p. 334.

^{۱۱} Ex Eventu Prophecy

^{۱۲} Collins, John J, *Daniel with an Introduction to Apocalyptic Literature, the Forms of the Old Testament Literature*, William B. Eerdmans, United States of America , 1999, Vol .20, p. 11; Collins, 1984, pp. 5-7; Collins, 1979, pp. 7,21,22.

و « آپوکالیپس های معراجی^۱: که به صورت صعود به آسمان (اول اُخُنُوخ ۱۲:۴۹) و یا مشاهده طبقات زیرزمین (که تنها نمونه هایش در کتاب صِفینیا و کتاب اول اُخُنُوخ ۷۶:۱ است). ارائه می شود. این گروه مکانمند و عمدتاً بصری هستند، یعنی مکاشفه گر به بهشت، جهنم، مناطق دورافتاده و فراتر از جهان معمول سفر کرده و آن مناطق و موجودات ساکن در آن ها را مشاهده می کند. در نهایت بر نمادهای مکانی جهان آسمانی یا زیرزمینی تأکید می شود.^۲ فرجام شناسی مطرح شده در این نوع معمولاً از نوع فردی است، مکاشفه گر با صحنه هایی از قبیل صحنه های متفاوت داوری و تخت پادشاهی روبرو شده، مردگان را مشاهده کرده، با انواع گناهان آشنایی یافته و در پایان گزارشی از مکاشفاتش در آسمان یا زیرزمین ارائه می دهد.^۳

همانطور که بیان شد آپوکالیپس ها نوع خاصی از مکاشفات هستند که برخی جنبه مشاهده ای یا دیداری^۴ دارند، این نوع همیشه وابسته به نام مستعار است و می تواند به صورت مشاهده^۵ (دیدن) محتوای مکاشفه باشد یا به صورت نوعی تجلی^۶ نمود یابد که در آن چهره و ویژگی های ظاهری واسطه مکاشفه، که شخصیت آن جهانی است بر مشاهده گر^۷ آشکار می شود. برخی نیز جنبه شنیداری^۸ دارند؛ در این نوع معمولاً توصیفی برای مشاهدات ارائه می شود که می تواند به صورت گفت و گو^۹ یک جانبه (سخنرانی واسطه آن جهانی مکاشفه) و یا به صورت گفتگویی بین واسطه آن جهانی مکاشفه و گیرنده زمینی وحی صورت می گیرد، که غالباً در فرم پرسش و پاسخ است. برخی دیگر نیز مکاشفات

^۱ Other Worldly Journey

^۲ Collins, 1999, pp. 16-18; Collins, 1984, pp.5-7; Collins, 1979, p. 21; Collins, 2005, p. 334.

^۳ Collins, 1999, p.16-18.

^۴ visual revelation

^۵ vision

^۶ Epiphany

^۷ medium

^۸ auditory revelation

^۹ discourse

مکتوب هستند یعنی وحی در سندی مانند کتاب آسمانی نوشته می‌شود.^۱ عنصر مهم و ثابت در این متون، وجود واسطه آن جهانی است که مشاهدات را تفسیر و در سفرهای آن جهانی به عنوان راهنما عمل می‌کند، این واسطه اغلب فرشته و گاهی در برخی متون مسیحی شخص مسیح است، وجود این واسطه نشان می‌دهد که درک وحی بدون کمک‌های فراطبیعی امکان‌پذیر نیست.^۲

اگرچه برخی محققان خاستگاه اصلی متون آپوکالیپسی یهودی را به زرتشتیان نسبت می‌دهند، این متون از خاستگاه خاص خود در متون مقدس عبری نیز برخوردارند.^۳ هرچند کتاب دانیال از جمله نخستین متون دینی یهودی و تنها متن آپوکالیپسی در مجموعه تورات است که در آن به مسائل پایان جهان و رستاخیز پرداخته شده است^۴، ریشه‌های این بحث قدمت بیشتری برخوردارند. در واقع می‌توان ریشه‌های آن را در کتاب‌های قدیمی‌تری چون کتاب حزقیال، کتاب عاموس و کتاب ایشعیا جست و جو کرد و به نمونه‌هایی چون مکاشفه ابراهیم (پیدایش ۱۲:۱۵)، مکاشفه ایملک (پیدایش ۳:۲۰)، مکاشفه یعقوب (پیدایش ۱۰:۲۱-۲۲) و خواب یوسف نبی (پیدایش ۵:۳۷) اشاره کرد.

از ویژگی‌های محتوایی این متون بیان مطالبی در ارتباط با خاستگاه آغازین تاریخ یا پیش از آن^۵ است؛ که شامل بیان نسب‌نامه خدایان^۶، بیان منشاء پیدایش جهان^۷ و نیز بیان وقایع ابتدایی تاریخ که بسان الگویی برای مابقی تاریخ عمل می‌کنند (مانند گناه آدم)^۸،

^۱ Collins, 1979, p. 6, 24; Collins, 1984, p. 5.

^۲ Collins, 1979, p. 6, 24; Collins, 1984, p. 6.

^۳ Collins, 2003, p. 64; Collins, 1979, p. 21.

نخستین و قدیمی‌ترین آپوکالیپسهای یهودی در کتاب اول آخنوخ یافت می‌شود. کتاب آخنوخ در واقع شامل مجموعه نوشته‌هایی است که منتسب به آخنوخ یکی از چهره‌های پیش از طوفان نوح در سفر پیدایش است. (رضایی، آزاده، آخرالزمان مسیحی و اسلامی: بررسی کتاب مکاشفه یوحنا و الغیبه نعمانی، رساله دکتری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران، زمستان، ۱۳۹۴، ص ۳۷).

^۴ Ladd, p151.

^۵ Protology

^۶ Theogony

^۷ Cosmogony

^۸ Collins, 1979, p. 7.

ظهور یافتن پادشاهی خداوند، وجود واسطه‌ای با ویژگی‌های سلطنتی، فعالیت فرشتگان و شیاطین، نجات، انتظار پایان جهان با فاجعه‌ای کیهانی و پایان شرایط کنونی پس از بحران‌های آخرالزمانی می‌شود.^۱

هیچ یک از متون دینی یهودی به اندازهٔ متون آپوکالیپسی از پایان جهان سخن نگفته است.^۲ متون مکاشفه‌ای بر پایان نهایی زندگی و تاریخ دگرگونی‌های جهان کنونی، داوری مردگان و نتیجه ابدی سعادت یا شقاوت آنان تاکید دارند.^۳ در واقع، یکی از اصلی‌ترین درونمایه‌های متون آپوکالیپسی مفهوم «پایان جهان» است که می‌توان ریشه‌های آن را در متون انبیا یافت. انبیا یهود از مفهوم «پایان» به عنوان شهادی برای داوری خداوند بر یهودیان و غیریهودیان^۴ استفاده می‌کردند. عاموس نبی در قرن هشتم قبل از میلاد نخستین کسی است که ادعا کرد پایان نزدیک است و به این وسیله پادشاهی شمال محکوم به فناست. عاموس از این رویداد به عنوان «روز خداوند»^۵، روزی که می‌تواند تاریخ و عاری از نور باشد، یاد می‌کند (عاموس ۸:۲). در کتاب زکریا باب‌های ۶-۱ فرشته‌ای به تفسیر هفت اصطلاح تمثیلی درباره آینده می‌پردازد.^۶ در کتاب اِشعیا نیز پیشگویی‌ها درباره تخریب کیهانی و سعادت متعالی وجود دارد، لحن کتاب اِشعیا ۱۹: ۲۶ لحنی رستاخیزگونه است، یعنی درون‌مایه‌ای رستاخیزی دارد و احتمالاً باید به عنوان رستاخیز ملت‌ها (آن‌گونه که در کتاب حزقیال ۳۷ آمده) در نظر گرفته شود.^۷

انبیا از وقوع «ملکوت خدا» در دل تاریخ و با ایجاد حکومتی زمینی سخن می‌گفتند. همچنین، آن‌ها معتقد به فعل الهی در تاریخ بودند. در فرجام‌شناسی مطرح شده در کتاب‌های انبیا انتظار آمدن پادشاهی زمینی از نسل داوود وجود دارد.^۸ نگاه نویسندگان متون آپوکالیپسی در ترسیم این آینده به تاریخ نیست بلکه توقع دارند «ملکوت خداوند» بیرون از

^۱ Collins, 1984, p. 12.

^۲ Collins, 2003, p. 64.

^۳ Collins, 2002, p. 3.

^۴ Gentil

^۵ The Day of the Lord

^۶ Collins, 1979, p. 29.

^۷ Collins, 1979, p. 29.

^۸ Ladd, pp. 151-155.

تاریخ رخ دهد، یعنی مستقیماً از سوی خداوند با یک فاجعه کیهانی، این پادشاهی با حکومت زمینی بسیار متفاوت است و فقط با عنوان حکومتی فراسوی تاریخ توصیف می‌شود.^۱ حکومتی که در آن نظام جهان طبیعی و زمان‌بندی کنونی جهان جای خود را به جهان ماوراءالطبیعی و ابدی می‌دهد. با این آینده فرجام‌شناسانه، «مسیحای منجی» یا «فرد تدهین شده از سوی خداوند» که از موهبت قدرت الهی برخوردار است، باشکوه و افتخار بر اسرائیلی که اکنون استقلال خود را به دست آورده حکومت خواهد کرد.^۲ البته بر خلاف متون انبیا، این منجی از نسل داوود نیست، بلکه مسیحایی آسمانی تلقی می‌شود.^۳

به طور خلاصه می‌توان گفت در متون آپوکالیپسی مسئله فرجام‌شناسی^۴ از زوایای مختلفی مورد توجه قرار می‌گیرد. نخست، مسئله پایان یا فرجام تاریخ است که صراحتاً در کتاب دانیال (باب ۱۲) آمده است. دوم، حضور پررنگ درون‌نمایه انتقام از تاریخ توسط قدرتی فراطبیعی که تقریباً در تمام متون آپوکالیپسی مشهود است. سوم، مجازات پس از مرگ و داوری فرجامین درباره انسان‌ها است که بدون اشاره به پایان تاریخ، در برخی متون آپوکالیپسی مانند صحنه‌ها و سوم باروخ مشهود است.^۵

از جمله دیگر ویژگی‌های متون آپوکالیپسی نیز ثنویت و دوگانگی است، دوگانگی بین زمان حاضر و زمان آینده. زمان حاضر زمان گناه و شر است و شیطان و عوامل او در آن پیوسته در کار و فعالیتند.^۶ متون آپوکالیپسی قائل به نوعی جبرگرایی در مورد آن هستند، یعنی مدت این دوره از پیش تعیین شده است و باید به انتهای خود برسد تا کامل شود. اما

^۱ Ladd, p. 151.

^۲ ایستاین، ص ۱۲۲.

^۳ Ladd, p. 151.

^۴ فرجام‌شناسی (eschatology) به «هر نوع امور نهایی و ناظر به آخر کار» اشاره دارد. واژه «آخر» را می‌توان مطلقاً به عنوان اشاره به «سرنوشت نهایی بشر به طور کلی یا برای هر شخص خاصی» در نظر گرفت، و یا آنرا نسبتاً می‌توان به عنوان اشاره به «پایان دوره خاصی در تاریخ بشر یا یک ملت» که به دنبال آن یک دوره کاملاً متفاوت تاریخی دیگر می‌آید، در نظر گرفت. (Hirschberg, Haim Z'ew, Eschatology, in *Encyclopedia Judaica*, Skolnik, (Fred, Publishing House, USA, second edition, 2007, vol. 6, p. 489).

^۵ Collins, 1984, p.11.

^۶ Ladd, p. 154.

زمان آینده زمان استقرار حکومت خداست که دوران طلایی نامیده می‌شود یعنی زمانی که از شر و گناه مبرا و سراسر نور و شادی ابدی است.^۱

تمامی این نوشته‌ها به نام یکی از انبیا و یا حکیمان باستانی مانند موسی، دانیال و اُخنوخ منتسب شده است،^۲ یعنی نویسندگان این متون برای اعتبار بخشیدن به نوشته‌هایشان از نام یک شخصیت کهن عهد عتیق که زمان زیادی از مرگش گذشته است به عنوان گیرندهٔ وحی استفاده می‌کردند.^۳ این امر از ویژگی‌های منحصر به فرد متون آپوکالیپسی است و «مجموع نویسی»^۴ نام دارد؛ کتاب دانیال نیز از این قاعده مستثنی نیست.

جایگاه کتاب دانیال

یهودیان در فاصلهٔ بین سال‌های ۱۶۹ تا ۱۶۴ ق.م. متحمل آشفستگی‌ها و خشونت‌های اجتماعی - سیاسی بسیاری شدند. در زمان آنتیوخوس چهارم ایپفانس یهودیان دوران به نسبت پرتنش را تجربه کردند، در دوران حکمروایی او انجام بسیاری از شعائر دینی یهود ممنوع شد: یهودیان دیگر حق نداشتند نذوراتی را به پیشگاه معبد تقدیم کنند، انجام آیین سبت و مراسم ختنه ممنوع اعلام شد و طومارهای مقدس سوزانده شدند. همچنین آنتیوخوس در سال ۱۶۹ ق.م. اشیاء قیمتی معبد اورشلیم از جمله تزئینات ساخته شده از طلای معبد را ربود و هتک حرمت‌های بسیار زیادی را در قبال معبد انجام داد.^۵ از این رو، بسیاری از محققان معتقدند سرکوب خشن حاکم سوری منجر به شورشی ملی بر پایه زهد و تقوا شد. کتاب دانیال مربوط به تشکیلات محرمانه و سری محسوب می‌شود که در واکنشی به تنش‌ها و مصائب یهودیان در آن دوران نوشته شد و افراد را به پایداری تشویق می‌کرد.^۶

^۱ Ladd, pp.153, 155; Collins, 1984, p. 12.

^۲ Nickelsburg, p. 69.

^۳ Crawford, p. 108; Ladd, p. 152; Collins, 1984, p.6; Collins, 2002, p. 3

^۴ Pseudonymity

^۵ رضایی، ۱۳۹۴، ص ۳۵.

^۶ Britanica, vol. 13, p.875.

این کتاب قدیمی‌ترین و تأثیرگذارترین متن آپوکالیپسی متعلق به عصر یونانی مآبی است که به صورت کامل حفظ شده است و در تمام بحث‌های مربوط به گونه متنی یهودی-مسیحی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.^۱

این عقیده که دانیال نبی نویسنده کتاب است از شواهد موجود در کتاب نشأت می‌گیرد، به عنوان مثال اشاره مستقیمی در ۴: ۱۲ وجود دارد که فرشته می‌گوید تو، ای دانیال این پیشگویی را مثل راز نگاه دار و آن را مَهر کن.^۲ بر خلاف این دیدگاه دانشمندان جدید می‌گویند: دانیال یک شخصیت افسانه‌ای بوده و داستان‌های باب‌های یک تا شش به پیش از عصر یونانی مآبی باز نمی‌گردند؛ مکاشفات در باب‌های هفت تا دوازده نیز به دوره مگابیان، وقتی که حاکم سوری آنتیوخوس چهارم ایپفانس یهودیان را شکنجه و معبد را در ۱۶۷ ق.م. تخریب کرد، مربوط می‌شوند.^۳ زیرا نخست آن‌که، مجموعه کتاب‌های انبیای یهود حدود اواخر قرن دوم قبل از میلاد تدوین شده است اما نشانی از کتاب دانیال در این مجموعه نیست و تنها در مجموعه متأخر یعنی کتوبیم وجود دارد. دوم، در «فهرست آدمیان نامدار در کتاب حکمت یشوع بن سیرا» نامی از دانیال نیامده است. سوم این‌که، بسیاری از جزئیات تاریخی مربوط به دوره‌های اولیه و حتی بعضی داستان‌ها، آشفته و درهم هستند (برخلاف وقایع‌نگاری دقیق کتاب عزرا) و این نشان می‌دهد نویسنده در آن تاریخ حضور نداشته است. علاوه بر آن داریوش مادی با کوروش فارسی جایجا شده است، در واقع مادها پس از پارسیان به قدرت رسیدند و داریوش نام چند تن از پادشاهان ایرانی است، اسامی پادشاهان (خشایارشاه، داریوش و کوروش) به ترتیب درست نیامده است، بَلشَصَّر پسر نبونید بوده و نه بُوگَدَنَصَّر و آنچنان که در کتاب آمده هرگز عنوان پادشاهی نداشته است، در باب چهارم از کتاب دانیال از تبدیل شدن بُوگَدَنَصَّر به یک جانور صحبت می‌کند اما در متون قُمران این داستان درباره نبونیداس (۵۵۵-۵۳۶ ق.م.)، فرزند بُوگَدَنَصَّر (۶۰۶-۵۶۱ ق.م.) با سه واسطه یعنی اوایل مردوک (۵۶۱-۵۶۰ ق.م.)، نری قیلیسر (۵۵۹-۵۵۶ ق.م.) و لاباش

^۱ Koester, Helmut, *Introduction to the New Testament: History, Culture, and Religion of the Hellenistic Age*, Walter De Gruyter & Co., Berlin, Second Edition, 1995, vol. 1, p. 246; Reynold, p. 89.

^۲ هلی، هنری، راهنمای موضوعی کتاب مقدس، باباخانیان، جسیکا، بدلیان، سابرینا، عیسی بیک، ادوارد، زیر نظر کشیش ساروخاچیک، ص ۳۴۰، Collins, 1999, p. 27.

^۳ Koester, p. 246; Collins, 1999, p. 27.

مردوک (۵۵۶ ق.م) که پدر نبونیداس است، بیان شده است. محیط نوبابلی با واژه‌هایی توصیف شده‌اند که منشاء فارسی دارند، حتی سازهای نوازندگان نبوکدنصر دارای نام‌هایی هستند که از زبان یونانی آوانگاری شده‌اند. هم‌چنین کتاب مفاهیم دینی بسیاری چون اعتقاد به رستاخیز را که از قرن دوم قبل میلاد رایج شده است بیان می‌کند. در نهایت این که بخش اعظم کتاب به زبان آرامی است اما نه با گویش بین‌النهرین بلکه با گویش فلسطینی است.^۱ دانیال در نیمه نخست کتاب که درونمایه آن را افسانه‌ها و تعبیر رویا تشکیل داده است به تنهایی کار تعبیر خواب را انجام می‌دهد؛ اما در نیمه دوم کتاب، در مقام شاهد مکاشفاتی غیبی به بیان مکاشفات و تفسیر پیشگویی‌های قدیمی‌تر می‌پردازد؛ به این منظور، به فرشته‌ای نیاز دارد تا او را در رمزگشایی از مکاشفات و رازهای آینده کمک کند.^۲ در واقع یکی از ویژگی‌های مهم متون آپوکالیپسی زبان رمزی، نمادین^۳ و مفاهیم عمیق گنجانده شده در آنها است و نباید صرفاً به معنای ظاهری‌شان توجه داشت.

واژه نماد (سمبل) در لغت به معنای نماینده، نشانه و علامت است؛ چیزی که در چیز دیگر به کار می‌رود، تا در قالب مکانیزم تصویری واقعیت‌های متعالی را به صورت عینی و ملموس عرضه کند.^۴ نویسندگان متون آپوکالیپسی یهودی از نمادها برای روشن کردن اراده خداوند بر مردم و پیش‌بینی رویدادها استفاده می‌کردند که خود ریشه در کتابهای انبیا دارد؛ برای مثال حزقیال دره‌ای پر از استخوان را مشاهده می‌کند، احیای این استخوان‌ها نماد احیای مجدد اسرائیل در سرزمین مادریشان است (حزقیال: ۳۷). همچنین، در کتاب ارمیا (۱۳:۱-۱۳) فساد کمر بند کتان نماد فساد قوم است، رویای نمادین زگربا از ابعاد نویی برخوردار است، شش باب نخست آن شامل هشت مکاشفه است که در همه

^۱ Fishbane, p. 238; Ginsberg, pp. 421-422; Burtchaell, p. 482;

سیار، پیروز، کتاب‌هایی از عهد عتیق: کتاب‌های قانونی ثانی بر اساس کتاب مقدس اورشلیم، تهران، نشر نی، ۱۳۹۳، صص ۶۳۸-۶۳۹

^۲ Fishbane, pp. 237-238; Collins, 1984, p.99; Ditommas, p.2.

^۳ Symbolic

^۴ معین، محمد، «دانیال»، فرهنگ فارسی، جلد دوم، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۰، ص ۱۹۱۸.

^۵ Sturk, T Peter, "Symbol and Symbolism", in *Encyclopedia of Religion*, Thomson, Gale, U.S.A, second edition, 2005, Vol. 13, p. 8906.

آن‌ها عناصر نمادین وجود دارد؛ استفاده از نماد در کتاب دانیال بیش از سایر کتاب‌های قانونی بوده است، سبک نمادین این کتاب دستمایه آپوکالیپس‌های بعدی قرار گرفت. یکی از مواردی که نویسنده به بیان آن پرداخته است بیان تاریخ مربوط به پادشاهی هاست که با استفاده از دو تمثیل فلزات و حیوانات آن را شرح می‌دهد. در ادامه به بررسی این نمادها و سابقه استفاده از آن‌ها می‌پردازیم.

نمادها در کتاب دانیال

در طرح اول نویسنده از نماد فلزات استفاده می‌کند؛ او در باب دوم به بیان داستانی می‌پردازد که نشان‌دهنده علم دانیال در تعبیر خواب و رمزگشایی از نشانه‌های سری عالم رویاست. در سال دوم سلطنت نبوکدنصر پادشاه خوابی می‌بیند و آشفته می‌شود؛ او از معبران می‌خواهد محتوای خواب را بیان و آن را تعبیر کنند؛ خداوند دانیال را از خواب و تعبیر آگاه می‌کند. دانیال به پادشاه می‌گوید خدای آسمان‌ها رازی را که پادشاه در پی آن است، آشکار کرده است: « ای پادشاه تو در خواب مجسمه بزرگی دیدی که بسیار درخشان و ترسناک بود سر آن از طلای خالص ساخته شده بود، سینه و بازوهایش از نقره، شکمش از برنز، ساق‌هایش از آهن و پاهایش قسمتی از آهن و قسمتی از گِل بود. وقتی تو به آن نگاه می‌کردی تخته سنگ بزرگی بدون اینکه کسی به آن دست بزند مجسمه را در هم شکست و دیگر اثری از آن بر جای نماند. اما آن سنگ آنقدر بزرگ شد که سراسر زمین را فراگرفت. »

دانیال رویای پادشاه، را به ظهور چهار پادشاهی تعبیر می‌کند، که اولی توسط دومی، دومی توسط سومی و سومی توسط پادشاهی خدا، اسرائیل، نابود می‌شود.^۱ سر طلایی مجسمه بابلین، سینه و بازوان سیمین مادها، شکم و ران‌های برنز ایرانیان، پاهای آهنی و گلی یونانیان وارث اسکندر است؛^۲ هم‌چنین سنگی که بدون آن‌که دستی آن را لمس کرده

^۱ Crawford, p. 109; Collins, 2001, p. 131.

^۲ در کتاب دانیال نبی آمده است که این چهار امپراطوری، امپراطوری‌های بابل و ماد و ایران و مقدونیه است. از قرار معلوم معلوم امپراطوری مدیان در کار نبوده است، اما پیدا است که به نظر مولف کتاب دانیال نبی چنین امپراطوری وجود داشته

باشد مجسمه را نابود و به کوهی عظیم تبدیل گشت نشان از ظهور پادشاهی منجی موعود و حکومت ابدی یهوه دارد، پادشاهی‌ای که خدای آسمان آن را تأسیس خواهد کرد و با آن تمام پادشاهان قبلی را نابود میکند اما خودش هرگز نابود نمی‌شود.^۱ عنصر آهن نشان دهنده جنگ و خشونت زمان حاضر است، علاوه بر آن مخلوطی از خاک رُس و آهن نشان دهنده تقسیم امپراطوری تحت جانشینی اسکندر بین سلوکیان و بطلمیوسیان است، این ترکیب هم‌چنین می‌تواند اشاره به صلح ناشی از ازدواج پادشاه سلوکی آنتیوخوس دوم با برینیکا^۲ دختر بطلمیوس دوم^۳ در ۲۵۲ ق.م. باشد. صلحی که با مرگ آنتیوخوس دوم در ۲۴۶ ق.م. گسسته شد. خود مجسمه گول‌پیکر نماد یک بُت است و از موادی ساخته شده که بت‌ها را با آن‌ها می‌سازند، بنابراین می‌تواند نشان‌دهنده پادشاهان بت پرست دنیایی باشد که به واسطه قدرت خداوند آسمان نابود خواهند شد. متفاوت با دیگر داستان‌ها، این داستان با اشاره به حوادث اخیر و بیان نابودی حکومت‌های پادشاهان زمینی و برقراری حکومت خداوند، شامل یک عنصر اسکاتولوژیک است، عنصری که نیمه اول کتاب را با نیمه دوم کتاب را و به خصوص باب هفت (مکاشفه چهار پادشاه) هماهنگ می‌کند.^۴ میتوان گفت باب دوم استثنایی در دانیال «الف» (باب های ۱-۶) به شمار می‌آید، زیرا به مباحث فرجام‌شناسانه نظر دارد.^۵ نکته قابل تأمل در این داستان، سنگی است که بدون آن که دستی آن را لمس کرده باشد به پیکره اصابت و آن را نابود می‌کند. در واقع این سنگ اشاره به نابود شدن پادشاهان ستمگر (یا هر نیروی اهریمنی) از درون دارد، بی آنکه نیاز باشد دستی از خارج آن را نابود سازد.

استفاده از فلزاتی که ارزش آن‌ها به تدریج کاهش می‌یابد و نشان از زوال تدریجی امپراطوری‌های بزرگ دارد نمونه‌های مشابهی در متون باستانی خاور نزدیک دارد. مردمان خاور نزدیک با استفاده از این نمونه داستان‌ها به مردمشان امید بازگشت فرمانروایان

است. به لحاظ خوانندگان متاخر طبیعی‌تر می‌آمده است که این توالی را به صورت امپراطوری‌های بابل و ایران و یونان و رم در نظر بگیرند. (فرای، ص ۲۵۰).

^۱ Collins 2001, p. 131; Reynolds, p. 100.

^۲ Borenice

^۳ Ptolexy

^۴ Nickelsburg, pp.18-19

^۵ Collins, 2001, p.131; Crawford, p. 109.

بومیشان و نابودی امپراطوران بیگانه عصر یونانی مآبی و رومی را می‌داده‌اند.^۱ نمونه مشابه استفاده از فلزات برای بیان زوال تدریجی پادشاهان در کتاب «کارها و روزها»^۲ نوشته هسیود^۳ وجود دارد، هسیود پنج دوره متوالی را بیان می‌کند که همه آنها به جز چهارمی هستند، یعنی طلا، نقره، برنز و آهن. اثر هسیود را مربوط به قرن ۸ ق. م. می‌دانند اگر این تاریخ درست باشد می‌توان گفت استفاده از نماد فلزات تاریخچه‌ای بسیار قدیمی دارد. نمونه دیگر استفاده از فلزات در سنت ایرانی و خصوصاً کتاب «زند و همن یسن»^۴ و نیز دینکرد^۵ وجود دارد. در باب اول کتاب «وهمن یسن»، اهورا تمامی دانش را به زردشت عرضه می‌کند. او تنه درختی با چهار شاخه می‌بیند؛ شاخه‌ها از جنس طلا، نقره، فولاد و آهن مخلوط هستند. هر یک از این شاخه‌ها نماد یک دوره تاریخی هستند، در هزاره‌های زردشتی، دوره طلایی دوره خود زردشت و آهن مخلوط نماد سلطنت دوره دیوها است. استفاده از تمثیل آهن مخلوط در کتاب دانیال و «وهمن یسن» مشترک است در حالی که هسیود اشاره به آن نکرده است و می‌توان گفت تمثیل آهن مخلوط در کتاب دانیال اشاره به مقدونیان دارد که همان دیوها در سنت زردشتی است؛ در کتاب دانیال فرمانروایان یونانی مآب همانند دیوانی تصویر می‌شود که یهودیان ضد آنان هستند.^۶

طرح دوم در باب هفتم مطرح می‌شود، در سال اول سلطنت بلشصر دانیال خوابی می‌بیند؛ دریای وسیعی که در اثر وزش باد از هر طرف متلاطم است و چهار جانور عجیب و وحشتناک از آن بیرون می‌آیند. آنگاه دانیال در ادامه رویایش کرسی‌هایی را می‌بیند که

^۱ Collins, 1999, pp.39-40; Nickelsburge, p.18; Reynolds, p.103; ۲۶۲ ص، سیار.

^۲ Works and Days

^۳ Hesiod

^۴ در این اثر از روی مکاشفه حوادث جهان پیشگویی شده است. در آغاز کتاب ه اُرمزرد چهار دوره جهان را، که نماد هر کدام یکی از فلزات است، در رویا به زردشت نشان داد: زرین، سیمین، فولادین و دوره آمیختگی آهن با فلزات دیگر. فصل چهارم به حوادث پایان هزاره زردشت اختصاص دارد و بیشتر شرح مصیبت‌هایی است که بر جهان، و خصوصاً بر دین زردشتی، خواهد رسید. کتاب با ذکر ظهور سوشانس در آخر هزاره پایان می‌پذیرد. (تفضلی، احمد، تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام، به کوشش ژاله آموزگار، تهران، سخن، چاپ سوم ۱۳۷۸، صص ۱۷۰-۱۷۱)

^۵ Denkart

^۶ Collins, 2001, pp. 134-135; Reynolds pp.103, 104.

برای مقدّسان و آن دیرینه (خداوند) گذاشته شدند تا دربارهٔ چهار جانور داوری کنند. پس از اتمام صحنهٔ داوری، دانیال در رویایش موجودی را می بیند که « یکی مانند پسر انسان^۱» نام دارد. در رویا « یکی مانند پسر انسان» سوار « بر ابرهای آسمان» می آید و به حضور « آن دیرینه» برده می شود. خداوند نیز به « یکی مانند پسر انسان» سلطنت و شوکتی ابدی را عطا کرده که سراسر مردمان زمین را در سیطرهٔ فرمانروایی او در می آورد. سپس دانیال از فرشته درخواست می کند که رویایش را تعبیر کند.

در این باب دانیال وزیر دربار و تعبیر کنندهٔ خواب تلقی نشده، بلکه دانیال در مقام شاهد یک رویا^۲ ظاهر می شود و برای تفسیر رویایش به یک مفسر نیاز دارد که واسطه‌ای آن جهانی یا همان فرشتهٔ رویا باید باشد.^۳ تصویر چهار جانور در باب هفتم مشابه تصویر چهار فلز در باب دوم نمایشی از چهار پادشاهی است که توسط سلطنتی پنجم که منشا الهی دارد نابود می شود، این یکی از پایدارترین تصاویر کتاب است، تصویری که به عنوان نمونه‌ای اولیه از طرح‌های آپوکالیپسی و تاریخی یهودیان و مسیحیان، اواخر قرون وسطی باقی ماند.^۴

این طرح نیز ریشه در کتاب مقدس یهودی و اساطیر کهن خاور نزدیک دارد، هیولای آب‌ها همیشه از دریا سر بر می آورد و سرانجام در مبارزه‌ای با خدای متعال شکست

^۱ One like a son of man

لازم به ذکر است از نظر اینجانب مقصود از این اصطلاح بیان شباهت آن موجود با انسان نیست و این اصطلاح اسم خاص برای آن موجود است.

^۲ Apocalypticist/Dreamer

^۳ Ginsberg, pp.420-421; Collins, 1984, p. 99

^۴ نقش و تأثیر برجسته تمثیل‌های موجود در کتاب دانیال در آثار برخی مفسران نظیر اسحاق آبروانیل در آثار فیلسوفی به نام ژان بودین و در آثار مردان سلسله پنجم پادشاهی در انگلستان در سده هفتم میلادی، گواه روشنی بر تأثیر آن‌ها در سامان‌بخشی بر تصورات فرجام‌شناسانه متفکران و گروه‌های مختلف است. این الگوی سنتی تا به امروز نیز توسط گروه‌های مختلفی از کسانی که به ظهور رویدادهای آپوکالیپسی ایمان دارند مورد استفاده قرار می گیرد. برای مثال، برای قابل تحمل کردن شهادت در سازمان‌دهی تخریب علیه تفکرات و گروه‌های مخالف از این تمثیل‌ها استفاده می شود، هم‌چنین مورد استفاده کسانی است که امروز به پیش بینی حوادث آخرالزمانی (آپوکالیپتیکی) می پردازند. (Fishbane, p.238)

می خورد و نابود می شود.^۱ علاوه بر آن ارجاع به بادهای آسمانی، که موجب تلاطم دریا می شود، ممکن است برگرفته از صحنه کتاب پیدایش ۲۰: ۱ باشد، به طور مشخص هرج و مرج که شکل پادشاهان بیگانه به خود می گیرد و چهار جانوری که از دریا خارج می شوند هر یک نماد یک پادشاهی بر روی زمین هستند.^۲ در باب های هفت و هشت کتاب دانیال از حیوانات به عنوان نمادی برای پادشاهان استفاده می شود.^۳ استفاده از نماد حیوانات برای معرفی انسان ها از سابقه دیرینه ای برخوردار است؛ برای نمونه در کتاب رویاها^۴ انسان ها را با نماد حیوانات نشان می دهد. نوع حیوانات و رنگشان بیانگر نوع انسان هاست.^۵ آپوکالیپس حیوانات در کتاب اول آنخنوخ^۶ ۸۲-۹۰ اسرائیل را با شخصیت های حیوانی برابر گرفته است و شخصیت های بشری نماد فرشته اند.^۶

مکاشفه دانیال در باب هفت در دو سطح ارائه می شود؛ ابتدا حیوانات ظاهر شده و زمین را نابود می کنند سپس دادگاهی در آسمان برپا می شود و «یکی مانند پسر انسان» معرفی می شود. باب هفتم کتاب همانند باب دوم داستان چهار پادشاهی را بیان می کند، حیوانات برآمده از دریا نماد چهار پادشاهی هستند که آخرین آن ها مقدونیان هستند.^۷ حیواناتی که دانیال می بیند حیوانات عادی نیستند بلکه موجوداتی مرکب از وحشتناک ترین ویژگی های موجودات طبیعی به تصویر کشیده شده اند؛ شیری با بال عقاب، خرسی هول انگیز، پلنگ چهارسر و جانور چهارم با ده شاخ که هر یک نماینده پادشاهان مقدونیه است و بدترین آن ها شاخ یازدهم و کوچکی است که نماینده آنتیوخوس چهارم ایپفانس است.^۸ مشاهده در باب هفتم بر چهار جانور و خصوصاً شاخ یازدهم جانور چهارم، رویارویی آن ها با آسمان، داوری و نابودی آن ها تأکید دارد.

^۱ Nickelsburge, P.77, Collins, 1984, p.99; Himmel farb, p. 39.

^۲ Collins, 1984, p. 100.

^۳ Reynolds, p. 268.

^۴ Book O Dream

^۵ Himmel farb, p. 36.

^۶ Collins, 1974, p. 61.

^۷ Nickelsburge, p.77.

^۸ Himmel farb, p. 35.

مفاهیم بنیادین

در کتاب دانیال دو مفهوم مهم بسیار مورد توجه محققان قرار گرفته است. نخست مفهوم «یکی مانند پسر انسان» و دیگری اصطلاح مقدسان است. درباره مفهوم نخست در کتاب اینگونه آمده است که داوری کیهانی عواقب سریعی در سطح زمین داشته، در پی فرمان دادگاه آسمانی پادشاهی مقدونیه و شاه آن آنتیوخوس چهارم ایفانسان نابود شده (آیه ۱۱) و پادشاهی به حیوانات دیگر داده می‌شود. (آیه ۱۲) صحنه دوباره به آسمان بازمی‌گردد «یکی مانند پسر انسان» با ابرهای آسمان می‌آید و نزد قدیم‌الایام^۱ می‌رسد (آیه ۱۳) و سلطنت به او داده می‌شود.

شاید پرسش پیرامون هویت «یکی مانند پسر انسان» رایج‌ترین پرسش در متون آپوکالیپسی باشد. این اصطلاح در متون دوران بین‌العهدینی بخصوص اول اُخنوخ بابهای ۳۷-۳۱ که آن را تشبیهات اُخنوخ^۲ می‌نامند، بسیار پرکاربرد است و در عهد جدید نیز (انجیل متی، مرقس و لوقا) استفاده شده است.^۳ برخی محققان دین یهود مانند موینکل، اورا همتای «انسان نخست» فرهنگ‌های شرقی، همچون «کیومرث» در آیین‌های زردشتی می‌دانند، اُتو نیز بر این باور است الگوبرداری در مفهوم پسر انسان از مفهوم «فروشی» بسیار محتمل است.^۴ بسیاری محققان معتقدند به طور سنتی عبارت «سوار بر ابرها»^۵ برای یَهُوَه به کار می‌رود و واضح است «کسی که سوار بر ابرها است» وابسته به یَهُوَه است.^۶

محققان نظریات متعددی در ارتباط با معنای این اصطلاح ارائه داده‌اند: گروهی معتقدند «یکی مانند پسر انسان» معنای جمعی دارد، یعنی به مجموعه‌ای از موجودات که همان «مقدسان خدای تعالی» هستند اطلاق می‌شود و مقدسان خدای تعالی را یهودیان مؤمن دوره شورش مکابیان می‌دانند. گروهی نیز آن را شخصی خاص دانسته‌اند، برخی او

^۱ Ancient of Day

^۲ Similitude of Enoch

^۳ Collins, John. J "K the Son of Man and the Saints of the Most High in the Book of Daniel", *Journal of Biblical Literature*, Society of Biblical Literature, vol. 93, 1974, p. 50.

^۴ گروهی از نویسندگان، گونه‌شناسی اندیشه‌ی منجی موعود در ادیان، قم، ادیان و مذاهب، چاپ دوم، ۱۳۹۳، ص ۱۸۵؛ آذیر، اسدالله، منجی باوری در کیش زردشتی و ادیان ابراهیمی، قم، انتشارات ادیان و مذاهب، ۱۳۹۲، ص ۱۵۹.

^۵ Rider of Clouds

^۶ Himmel farb, p.39.

را کیومرث^۱ (نخستین انسان ایرانی) تلقی کرده‌اند؛ برخی او را در افسانه‌های مصر و بابل، گروهی در دین کنعانی و سنت اسرائیلی جستجو می‌کند.^۲ در تفسیر سنتی‌تر از «یکی مانند پسرانسان» او نماد مسیحا^۳ و یا به عقیده گروهی از محققان نماد رهبر فرشتگان آسمانی است. برخی محققان معتقدند فرشته همان میکائیل است، فرشته‌ای که در ۱: ۱۲ به عنوان فرشته نگهبان قوم بنی اسرائیل معرفی می‌شود.^۴ در عهد جدید نیز بارها از اصطلاح «پسر انسان»^۵ برای نشان دادن فرشته استفاده شده است. (متی ۴۱: ۱۳، ۲۷: ۱۶، ۳۱: ۲۴، ۳۱: ۲۵ مرقس ۳۷: ۱، ۴۱: ۲۷، ۱۳: ۲۶، ۹) در کتاب مکاشفه یوحنا فرشته با اصطلاح «یکی مانند پسر انسان» سوار بر ابرها توصیف و توسط مسیح معرفی می‌شود. با توجه به این نمونه‌ها می‌توان نتیجه گرفت که منظور از «یکی مانند پسرانسان» فرشته است.^۶

و اما اصطلاح مقدّسان در ادبیات دوران معبد دوم به فرشته‌ها باز می‌گردد.^۷ برخی با توجه به آیات ۲۱: ۷ و ۲۵: ۷ معنای فرشته را برای این اصطلاح نمی‌پذیرند و می‌گویند مقصود این آیات آزار و اذیت یهودیان است و مقدّسان همان یهودیان هستند نه فرشتگان. باید تأکید کرد که تفسیر مقدّسان به فرشتگان به هیچ وجه به معنای حذف معنای یهودیان تحت فشار نیست. بلکه می‌توان گفت گسترش استفاده از اصطلاح مقدّسان برای انسان در کتاب دانیال نشان از باور به نزدیکی جامعه انسانی با آسمان دارد. در جهان باستان اولویت با جهان خدایان است و زمین بازتابی از آن حقیقت بزرگ معرفی می‌شود. این همسانی در دانیال ۱۰، جایی که درگیری بین یهودیان و یونانیان به مثابه درگیری بین فرشتگان محافظ آن‌ها دیده می‌شود، به خوبی مشهود است.

در جهان بینی که مردم و مقدّسان را یکسان می‌پندارند، اعطاء پادشاهی به یکی از آن‌ها همانند دادن پادشاهی به هر دوی آن‌هاست. تفسیر «مقدّسان» به فرشته به طور طبیعی با

^۱ Gayomart

^۲ Collins, 1974, pp. 50-51.

^۳ Messiah

^۴ Himmel farb, p. 103.

^۵ Son of Man

^۶ Collins, 1984, pp. 103-104.

^۷ Himmel farb, p. 38.

تفسیر «یکی مانند پسر انسان» به میکائیل (رهبر جمع آسمانی) تکمیل می شود. در کتاب دانیال بیان شده است «یکی مانند پسر انسان» ۷ : ۱۴، «مقدس‌ان خدای تعالی» ۷ : ۱۸ و نیز «قوم مقدس‌ان» ۷ : ۲۷ حکومت را دریافت خواهند کرد. این در واقع نشان دهنده سه سطح از یک واقعیت چند بعدی است. در هر صورت موضوع مهم شناسایی دقیق «یکی مانند پسر انسان» نیست، بلکه موضوع مهم وجود موجودات آسمانی نجات بخش است که نشان - دهنده جامعه‌ای راستین در سطح متعالی (آسمانی) هستند. با تفسیری که از مقدس‌ان ارائه دادیم می توان گفت که او دارای هر دو بعد آسمانی و زمینی است.^۱

نتیجه

باتوجه به یافته‌های تحقیقات نوین دربارهٔ متون آپوکالیپس یا مکاشفه‌ای، این متون از جایگاهی خاص در متون دینی یهودی-مسیحی برخوردار شده‌اند. بویژه با نظر به اینکه این متون را به جهت ادبی، الهیاتی و جامعه‌شناختی مطالعه کرده‌اند. این متون دربردارندهٔ مکاشفاتی با زبانی رمزی و ناظر به رویدادهای فرجام جهان هستند که در نگاهی جامعه‌شناختی آنها را پاسخی به شرایط بحرانی موجود در جامعه می دانند. این کتب با بیانی نمادین مردم مومن را به پایداری در دین تشویق می کرد و امید به آینده را در دل‌ها زنده نگاه می داشت. بررسی موردی کتاب دانیال در مقام یکی از آپوکالیپس‌های تاریخی و پر از نمادهای پیچیده جایگاهی ویژه در مطالعات کتاب مقدس یافته است.

این کتاب پاسخ نویسنده ناشناس و آگاه جامعه به ستم‌های آنتیوخوس چهارم اپیفانس در حدود ۱۶۴ ق.م است. این اثر تنها نمونه کامل از ژانر آپوکالیپس در کتاب مقدس است و با زبانی نمادین به بیان تاریخ گذشته (ظهور چهار پادشاهی ستمگر که یکی پس از دیگری به حکومت می‌رسند) در قالب پیش‌گویی می‌پردازد؛ همچنین با اشاره به تحولات فراتاریخی و نیز داوری آسمانی را مبنی بر بشارت به ظهور منجی، نابودی حاکمان ستمگر، پاداش مومنان و مجازات ستمگران اعلام می‌دارد.

^۱ Collin, 1984, pp. 104-107.

در بحث فرجام‌شناسی و مفهوم "پایان" جهان پیش‌گویی‌های پر از رمز و نماد کتاب دانیال مبتنی بر دیدگاهی آخرالزمانی، این متن را از مجموعه کتب انبیاء در عهد عتیق کاملاً متمایز و برجسته می‌سازد.

منابع

- ابراهیم، علیرضا، « فرجام‌شناسی کیهانی در مکاشفات یهودی دوره بین العهدين»، تهران، نیمسال نامه علمی-پژوهشی پژوهشنامه ی ادیان، سال دوم، شماره چهارم.
- تفضلی، احمد، تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام، به کوشش ژاله آموزگار، تهران، سخن، چاپ سوم ۱۳۷۸.
- رضایی، آزاده، آخرالزمان مسیحی و اسلامی: بررسی کتاب مکاشفه یوحنا و الغیبه نعمانی، رساله دکتری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران، زمستان ۱۳۹۴.
- سیار، پیروز، کتاب‌هایی از عهد عتیق: کتاب‌های قانونی ثانی بر اساس کتاب مقلّس اورشلیم، نشر نی، تهران، ۱۳۹۳.
- عدلی، محمدرضا، فرجام‌شناسی مسیحی با نگاهی به پیشینه فرجام‌شناسی در سنت‌های زردشتی و یهودی، قم، ادیان، ۱۳۸۹.
- فرای، نورتراپ، رمز کل: کتاب مقلّس و ادبیات، ترجمه ی صالح حسینی، چاپ دوم، تهران، انتشارات نیلوفر، چاپ گلشن، ۱۳۸۸.
- گروهی از نویسندگان، گونه‌شناسی اندیشه ی منجی موعود در ادیان، قم، ادیان و مذاهب، چاپ دوم، ۱۳۹۳، ص ۱۸۵؛ آذیر، اسدالله، منجی باوری در کیش زردشتی و ادیان ابراهیمی، قم، انتشارات ادیان و مذاهب.
- معین، محمد، «دانیال»، فرهنگ فارسی، جلد دوم، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۰.
- هلی، هنری، راهنمای موضوعی کتاب مقلّس، باباخانیان، جسیکا، بدلیان، سابرینا، عیسی بیک، ادوارد، زیر نظر کشیش ساروخاچیک.
- Aune, David E. *The Blackwell Companion to the New Testament*, Wiley-Blackwell, Malaysia, 2010.

- Collins, John J., "From Prophecy to Apocalypticism: The Expectation of the End", in *Continuum History of Apocalypticism*, Bernard J. McGinn, John J. Collins, Stephen J., Stein, Continuum, New York, London, 2003.
- Collins, John J., *Apocalypticism in the Dead Sea Scrolls*, Routledge, USA and Canada, 2002.
- Collins, John J., *Daniel with an Introduction to Apocalyptic Literature, the Forms of the Old Testament Literature*, William B. Eerdmans, United States of America, 1999, vol. 20.
- Collins, John J., Seers, "Sibyls and Sages" in *Hellenistic-Roman Judaism*, Brill Academic, Boston · Leiden, 2001.
- Collins, John J., *Semeia, 14 Apocalypse: The Morphology of a Genre*, Society of Biblical Literature, United States of America, 1979.
- Collins, John J., *The Apocalyptic Imagination: An Introduction to Jewish Apocalyptic Literature*, William B. Eerdmans, Michigan, Second Edition, 1984, p. 85, p. 3
- Collins, John J., "Apocalypse" in *Encyclopedia of Religion*, Macmillan. USA, 2005, vol. 1.
- Collins, John J. "The Son of Man and the Saints of the Most High in the Book of Daniel", *Journal of Biblical Literature*, Society of Biblical Literature, vol. 93, 1974.
- Crawford, H. Toy, *The History of the Religion of Israel*, Unitarian Sunday-School, Boston, Third Edition, 1884. "
- "Daniel, Book of", in *New Encyclopedia Britannica*, USA, 2002, vol. 13
- Dittmann, Lorenzo, *The Book of Daniel and the Apocryphal Daniel Literature*, Brill Leiden, Boston, 2005.
- Aune, David E. *The Blackwell Companion to the New Testament*, Wiley-Blackwell, Malaysia, 2010.
- Fishbane, Michael, "Daniel", in *Encyclopedia of Religion*, Mircea Eliade, Macmillan, Chief, 1987, vol. 4.
- Ginsberg, Harold Louis, "Daniel, Book of", in *Encyclopedia Judaica*, Skolnik, Fred, Macmillan, USA 2007, vol. 5.

- Himmel Farb, Martha, *The Apocalypse: A Brief History*, Spi, Singapore, 2010.
- Hirschberg, Haim Z'ew, "Eschatology", in *Encyclopedia Judaica*, Skolnik, Fred, Publishing House, USA, second edition, 2007, vol. 6.
- Koester, Helmut, *Introduction to the New Testament: History, Culture, and Religion of the Hellenistic Age*, Walter De Gruyter & Co., Berlin, Second Edition, 1995, vol .1.
- Ladd, G. E, "Apocalyptic Literature" in *International Standard Bible Encyclopedia*, Harvard- Severence, Second Edition, 1929, vol. 1.
- Netzer, Amnon, Denial-E Nabi, in *Encyclopedia Iranica*, Ehsan Yarshater (ed.), California, 1993, vol 6.
- Nickelsburg, George. W. E, *Jewish Literature Between the Bible and the Mishnah: A Historical and Literary Introductions*, Augsburg Fortress, U.S.A, Second Edition, 2005.
- Reynold, Bennie H., *Between Symbolism and Realism: The Use of Symbolic and Non-Symbolic Language in Ancient Jewish Apocalypses 333-63 Bce*, Chapel Hill, United States, 2009.
- Sturk, T. Peter, "Symbol and Symbolism", in *Encyclopedia of Religion*, Thomson, Gale, U.S.A, second edition, 2005, vol. 13.